

URBANISME I HABITATGE IBÈRICS AL PAÍS VALENCIÀ

Helena Bonet, Pierre Guérin i Consuelo Mata

Després de la celebració del Simposi Internacional «Els orígens del Món Ibèric» (DIVERSOS AUTORS, 1976- 1978), la taula rodona dedicada a «La Baja Época de la Cultura Ibèrica» (DIVERSOS AUTORS, 1981) i les jornades sobre Món Ibèric celebrades a Jaén (RUIZ RODRÍGUEZ y MOLINOS, 1987), un dels aspectes que mereix més atenció dels investigadors és el de l'Arqueologia Espacial. Per al món ibèric, es tracta d'una etapa que s'inicia amb la publicació del llibre de Burillo sobre la vall mitjana del riu Ebre (BURILLO, 1980) i continua amb els col·loquis internacionals sobre Arqueologia Espacial (DIVERSOS AUTORS, 1984, 1986, 1988 i 1989a). Després d'aquestes reunions se n'han organitzat unes altres de més específiques sobre el tema que aquí ens ocupa, com el del col·loqui d'Arles «Habitats et structures domestiques» (DIVERSOS AUTORS, 1989 b), el simposi de Manresa «Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple» (DIVERSOS AUTORS, 1991 b) i la taula rodona de Madrid «Ethno-archéologie méditerranéenne» (DIVERSOS AUTORS, 1991a).

Al País Valencià, els estudis sobre urbanisme i habitatge ibèrics són capdavanters gràcies a les excavacions en extensió dutes a terme en nombrosos assentaments, com també a la revisió de col·leccions antigues, que junt amb l'estudi de l'organització del territori, són les línies que més han fet avançar la investigació de la cultura ibèrica en els darrers anys (BONET i MATA, 1994).

En l'actualitat tenim un registre prou complet sobre l'Ibèric ple, període en el qual s'ha centrat una gran part de les investigacions sobre urbanisme i territori. Tanmateix, en podem començar a entreveure l'evolució gràcies a les troballes més recents d'assentaments antics, fins i tot del Ferro antic, malgrat l'escassetat de treballs sobre els segles II-I aC.

Tenint en compte que, de moment, no existeixen novetats respecte a les ja publicades sobre l'organització dels territoris ibèrics al País Valencià, ens centrarem a presentar els últims coneixements referits a urbanisme i habitatge.

L'urbanisme

L'aplicació dels mètodes d'investigació de l'Arqueologia del Territori a la cultura ibèrica ha permès d'arraconar una de les visions més tòpiques sobre els assentaments ibèrics, és a dir, la del «poblat fortificat en altura sense cap organització».

Si bé la presència d'un recinte continua essent una de les característiques definidores d'un assentament ibèric, com veurem a continuació la variabilitat sobre topografia, grandària, categoria, tipus de recinte i, fins i tot, planificació aporten una complexitat pròpia d'una societat urbana.

El recinte com a element definidor del poblament

Com es va poder analitzar en el simposi de Manresa sobre les fortificacions (DIVERSOS AUTORS, 1991 b; BONET i MATA 1991), la presència d'un recinte perimetral és un dels trets definidors d'un assentament ibèric. Les excepcions són molt poques i referides quasi sempre als períodes Ibèric antic i final.

Una vegada feta aquesta afirmació, cal començar les matisacions, ja que no tots els recintes tenen les mateixes característiques constructives ni tampoc la mateixa funcionalitat. Així, en tenim des dels més simples, que constitueixen al mateix temps el mur posterior dels habitatges (La Monravana, Lliria; La Seña, Villar del Arzobispo; Rochina, Sot de Ferrer), fins a construccions complexes que combinen diversos dispositius defensius: torres (El Oral, Sant Fulgenci; La Bastida de les Alcuses, Moixent; Puig de la Nau, Benicarló) (fig. 1); fossats (Castellar de Meca, Ayora; Castillo de Bercolón, Aras de Alpuente; Torrecilla de Losilla, Aras de Alpuente; Castro del Cerrillo, Vallanca; Cerro de S. Cristóbal, Sinarcas); andadors i torres (Castillo de Cabrera; Titaguas).

D'aquesta manera, el poblament ibèric es caracteritza pels hàbitats tancats, en els quals el recinte és un símbol del poblat puix que, en molt poques ocasions, s'ultrapassa amb construccions externes; i, a més a més, separa l'espai urbanitzat del rural, condiona el traçat viari i la construcció dels habitatges.

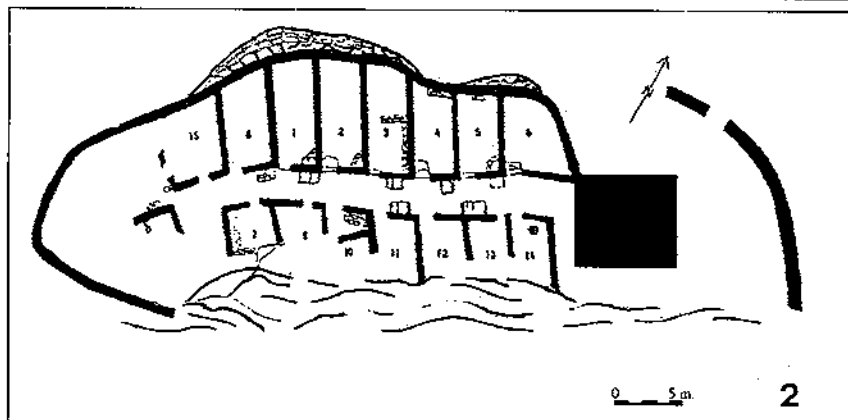
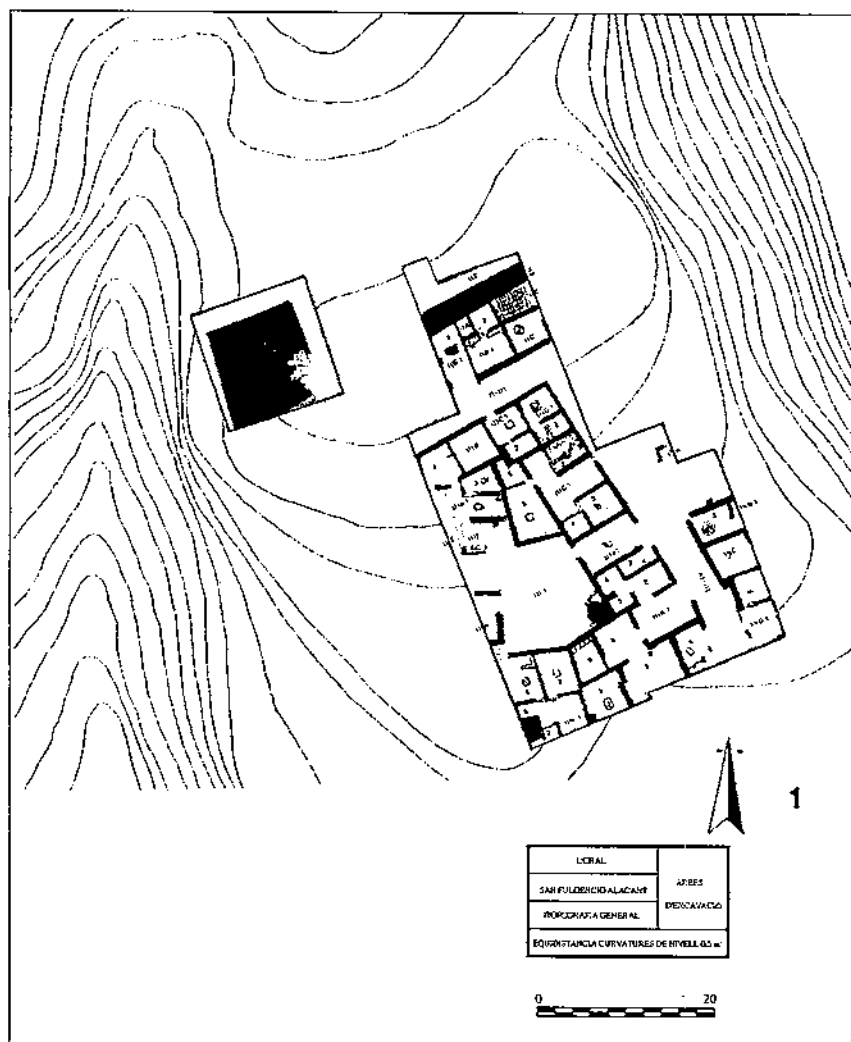

Fig. 1. 1. Planta parcial d'El Oral (Sant Fulgenci, Alacant) (segons ABAD i SALA); 2. Planta del Puntal dels Llops (Olocau, València).

Altres trets característics

La situació topogràfica dels assentaments constitueix, a hores d'ara, un dels aspectes més variables amb l'única constant de situar-se per damunt o per fora de les terres potencialment conreables. Trobem assentaments situats en tàlvegs (El Campillo, Tuéjar), vessants (El Moluengo,

Villargordo del Cabriel), tossals de diferents altures i grandàries (El Oral; Los Villares, Caudete de las Fuentes; Tossal de Sant Miquel, Lliria; Castellet de Bernabé, Lliria) (fig. 1, 1), promontoris (Puntal dels Llops, Olocau) (fig. 1, 2) i, fins i tot, al pla (La Seña; L'Alcúdia, Elx). En definitiva, es constata que l'emplaçament no sols obeeix a qüestions defensives sinó que s'han de tenir en compte les raons d'estratègia econòmica com ara la proximitat a les vies de comunicació, les fonts de primeres matèries i l'explotació agrícola i ramadera.

Una altra característica és la grandària. Les prospeccions i la realització d'alçaments topogràfics han permès de començar a avaluar una variable que fins fa poc temps era una incògnita. En l'actualitat, i per al País Valencià, podem distingir quatre tipus (GUÉRIN et al., 1989; BONET i GUÉRIN, 1989a): els més menuts, entre 500 m² i mitja hectàrea; els mitjans, entre 1 i 2 hectàrees; i els grans, amb una extensió superior a les 3 hectàrees, tipus que pot subdividir-se en dos grups: entre 3-5 hectàrees i amb més de 8 hectàrees.

La combinació de les tres variables més importants (recinte, emplaçament i extensió) amb d'altres de procedents de l'estudi del medi ambient, les prospeccions, les excavacions, l'epigrafia, la numismàtica i les fonts escrites, ha portat a detectar l'existència d'una jerarquització dels assentaments amb la identificació de ciutats d'època ibèrica plena, al voltant de les quals s'organitza l'ocupació del territori (BERNABEU et al., 1987).

Aspectes tipològics

En poc de temps hem passat d'afirmar que els poblats ibèrics no tenien cap organització interna a tenir a l'abast una sèrie de dades que ens confirmen no sols

l'existència d'una planificació de l'espai habitat, sinó una planificació complexa i adaptada a les condicions topogràfiques i d'extensió, i també a la restricció imposada per la presència d'un recinte perimetral que es pot ampliar i modificar, però quasi mai ultrapassar.

Un altre tret que determina l'aspecte final dels poblats ibèrics és la tendència generalitzada a adossar els habitatges entre ells i contra la muralla, quan hi són a prop, sense deixar camí de ronda, amb molt poques excepcions conegudes

(Covalta, Albaida; La Bastida de les Alcuses) (BONET i MATA, 1991, 14 i 15).

D'una altra banda, s'ha de tenir en compte que, malgrat que no s'organitza igual una ciutat que un caseriu, els problemes de planificació són els mateixos. Per aquesta raó farem, a continuació, una tipologia dels assentaments en base a la trama urbanística determinada bàsicament pels condicionaments físics d'emplaçament i extensió.

Urbanisme regular

Un assentament adopta una trama regular quan està ubicat al pla o en un altiplà; és a dir, quan a pesar de l'existència d'un recinte que limita l'espai a construir, no hi ha cap dificultat topogràfica que impedeixi una distribució regular dels elements urbanístics fonamentals: carrers i habitatges.

En aquest cas, els carrers són rectilinis, es creuen gairebé en angle recte i l'amplària hi permet la circulació rodada (PLA, 1980, 47-49). Els habitatges obren les portes als carrers i s'organitzen en illes regulars.

Aquesta organització regular podem trobar-la des del final del s. VI i primera meitat del s. V aC a El Oral (ABAD i SALA, 1993) (fig. 1,1) i, més endavant, al Puig de la Nau (Salvador HERAS, 1985), La Illeta dels Banyets (El Campello) (LLOBREGAT i GARCÍA HERNÁNDEZ, 1988, 77), La Seña (BONET i GUÉRIN, 1989a; BONET i MATA, 1991, fig. 5) i Los Villares (MATA, 1991, fig. 2, 1).

Urbanisme en vessant

Es tracta d'una solució urbanística pròpia d'assentaments situats en tossals de diferents altures i grandàries. Les construccions ocupen normalment la part alta i una de les vessants. Aquest tipus d'urbanisme obliga a la construcció prèvia d'una sèrie de terrasses sobre les quals es procedirà a la construcció de vies de circulació i carrers (fig. 2, 2).

Els carrers i els habitatges s'organitzen en alineacions més o menys paral·leles, seguint les corbes de nivell, i es comuniquen mitjançant carrerons estrets i perpendiculars que, fins i tot, poden tenir escales. Els habitatges s'adossen parcialment a la vessant sobre la qual estan construïts i poden tenir dues plantes comunicades directament amb el carrer del seu nivell (fig. 2, 2).

Les terrasses per a la construcció d'habitatges en el País Valencià tenen les arrels en el Bronze mitjà (Muntanya Assolada, Alzira; Lloma de Betxí, Paterna; Cabezo Redondo, Villena, etc.) (DE PEDRO, 1994) i, malgrat el desconeixement que tenim de l'urbanisme del Bronze final, trobem aquesta solució urbanística ja en el Ferro antic (L'Alt de Benimaquia, Dénia) (GÓMEZ BELLARD et al., 1993) i en tots els assentaments de muntanya d'època posterior com ara Sant Josep (La Vall d'Uixò) (ROSAS, 1991), Tossal de Sant Miquel (BONET, 1993), La Serreta (Alcoi) (LLOBREGAT et al., 1992), Tossal de la Cala (Benidorm) (TARRADELL, 1985), etc.

Urbanisme amb carrer central

En el cas de poblats menuts, situats en promontoris o tossets, la planificació urbanística ha d'adaptar-se a un espai reduït, per la qual cosa la planta més emprada és la d'un espai central, carrer o plaça, al voltant del qual es situen els habitatges (fig. 1, 2). Si l'espai urbanitzable és molt reduït, les cases queden limitades a una filera i el carrer central a una via de comunicació enfront de les cases.

A l'interior, l'espai es subdivideix en departaments d'extensió semblant que obren les portes al carrer central; es considera que cada habitació constituïa un habitatge (Rochina) (FLETCHER, 1940). Les excavacions més recents han vingut a demostrar que, tot i l'aparença de simplicitat, aquests llocs tenen una complexa interpretació derivada de l'escàs espai que ocupen. D'una banda, tenim que un conjunt d'aquests departaments pot formar una sola unitat domèstica com a Castellet de Bernabé (BONET i GUÉRIN, 1991); d'una altra, la presència d'escales davant de les façanes obliga a pensar en una multiplicació de l'espai útil en vertical (BONET i GUÉRIN, 1989b i 1991); i, finalment, tenim casos més complexos com ara Puntal dels Llops, on tots els departaments es configuren com una sola unitat (BERNABEU et al., 1986) (fig. 1, 2). A més a més, la presència, en molts casos, de llars a l'exterior dels departaments obliga a plantejar-se quina és la concepció d'espai domèstic útil i la diferenciació amb un espai públic com ara el carrer.

Estem davant d'un tipus de planificació arrelat a la Catalunya interior i també a Aragó des de l'Edat del Bronze, amb un nombre important d'exemples d'època ibèrica plena: Rochina (FLETCHER, 1940), Castellet de Bernabé, Puntal dels Llops (fig. 1, 2), Castellar de Tabaira (Chulilla) (SEBASTIÁN, 1989).

Construccions i espais públics

La identificació d'estructures no relacionades directament amb les activitats domèstiques ha estat i continua essent una de les assignatures pendents de la investigació sobre cultura ibèrica. La inexistència d'aquestes construccions era una de les raons esgrimides per alguns investigadors perquè consideraven la cultura ibèrica dins d'una etapa protourbana (JACOB, 1985; ROUILLARD, 1987).

Fins fa uns deu anys, les úniques construccions públiques que s'identificaven en un poblat ibèric eren les muralles, mentre que en l'actualitat, amb la realització d'excavacions en extensió, la revisió d'altres d'antigues i la incorporació de noves disciplines, s'han començat a valorar i a interpretar determinades construccions com el resultat d'una voluntat aliena a la comunitat domèstica. Totes aquestes construccions, com també els espais comunitaris, la planificació de nous habitatges, la jerarquització dels assentaments i l'organització dels territoris són alguns dels trets que defineixen la cultura ibèrica com a estatal i urbana.

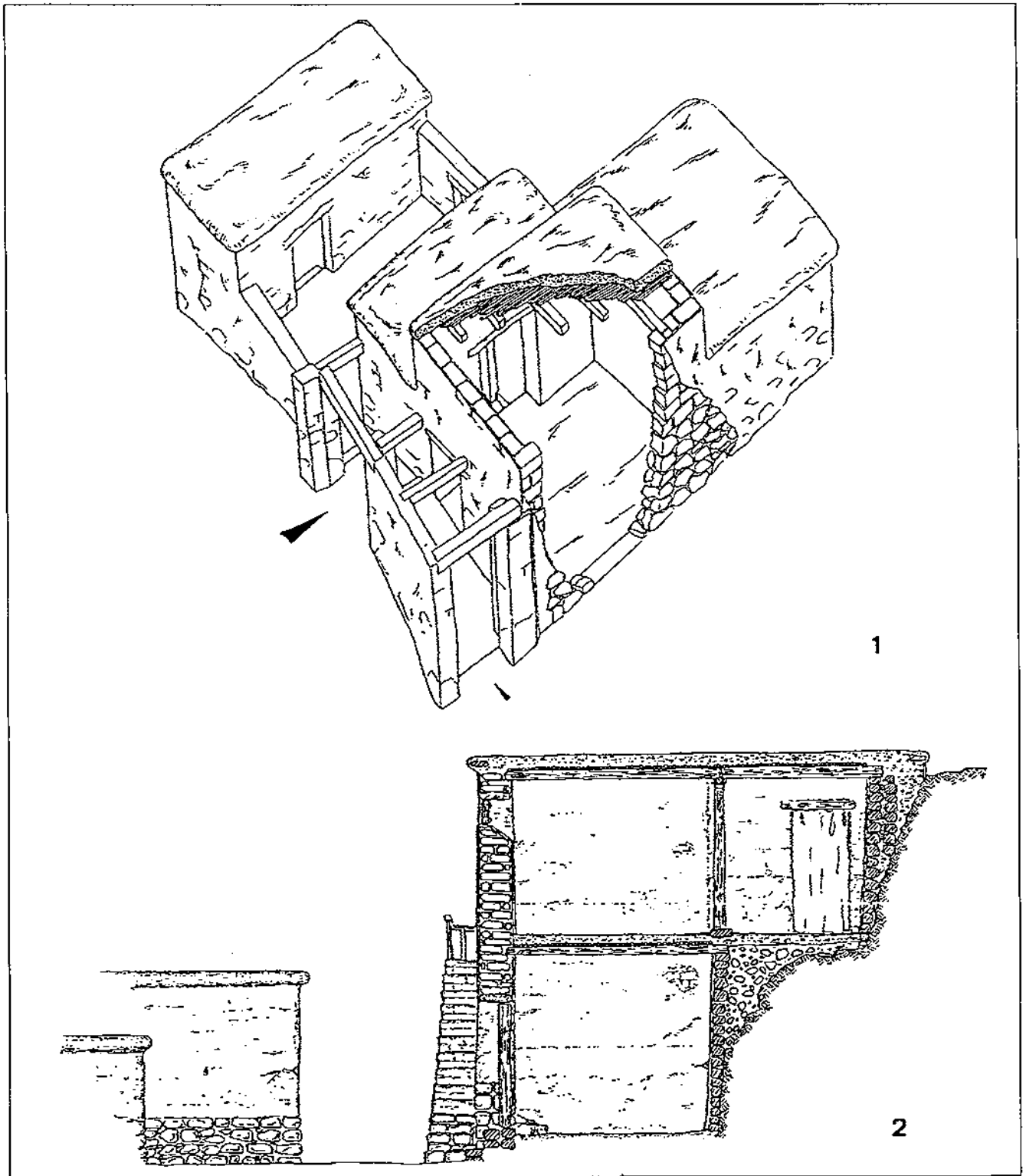

Fig. 2.1. Hipòtesi de restitució d'un habitatge de La Bastida de les Alcuses (Moixent, València) (Dpts. 19-23) (segons Bonet i Dies Cusi); 2. Hipòtesi de restitució d'un habitatge del Tossal de Sant Miquel (Llíria, València) (Dpts. 42-43 i carrer VII) (segons BONET i DIES CUSI).

La dificultat en la identificació i interpretació dels elements públics en un assentament concret, per manca d'excavacions en extensió, no impedeix que puguin ser aïllats en diferents llocs i que mostrin un ampli ventall de possibilitats reflectit en el territori.

Els espais públics

L'urbanisme ibèric es caracteritza perquè és tancat i compacte, és a dir, sense grans espais no construïts, raó per la qual els habitatges s'organitzen amb l'única restricció

d'una xarxa viària imposada per la topografia. L'única excepció coneguda al País Valencià la representa Covalta, on no tota la superfície inclosa dins del recinte emmurallat està construïda (VALL, 1971).

La xarxa viària constitueix, amb poques excepcions, l'únic espai públic conegut d'un assentament ibèric. Els carrers, com ja hem vist, tenen diferents amplàries, des d'1-1'5 m fins a 4 m, amb una mitjana de 2 m (fig. 1; 2, 2). Els més estrets són corredors de comunicació secundària entre els principals que poden permetre la circulació rodada, com s'ha pogut comprovar a Los Villares (PLA, 1980, 47- 49) i L'Escuera (Sant Fulgenci) (ABAD, 1988, 68). En alguns casos, els carrers poden estar pavimentats amb lloses o pedres de grandària mitjana, com a La Seña i fora del País Valencià al Molí d'Espígol (Tornabous) (MALUQUER, 1986).

Un altre espai públic a considerar serien les places. La manca d'excavacions en extensió dificulta la identificació d'aquests llocs que, per ara, es configuren o bé com a eixamplaments d'un carrer (La Bastida de les Alcuses i L'Escuera) (ABAD, 1994) o bé com a patis comuns a diversos habitatges (El Oral) (ABAD i SALA, 1993, 182) (fig. 1, 1). A Catalunya, es coneix des de fa més temps l'anomenada «àgora» del Puig de Sant Andreu (Ullastret) (MARTÍN, 1985) per les bases de columnes trobades al seu perímetre.

En tercer lloc, s'ha de considerar l'existència d'espais sense construccions a l'exterior dels assentaments, possiblement amb una funcionalitat semblant a la dels albacars. Els exemples valencians no són gaire abundants, però així es podrien considerar els recintes dobles de Puntal dels Llops (fig. 1, 2), Penya Roja (Llíria) i La Bastida de les Alcuses (BONET i MATA, 1991, 31, fig. 3 i 10, 3, lám. XI, 2).

Les defenses

Com ja s'ha vist en l'apartat dedicat a l'urbanisme, la muralla és un tret definidor dels assentaments ibèrics. La seva problemàtica es va tractar de forma monogràfica fa pocs anys a Manresa (DIVERSOS AUTORS, 1991b) i poques novetats s'han produït fins ara. Simplement, insistim en la vessant de construcció pública, definidora de l'espai urbanitzat, i l'obligació que comporten per als habitants del poblat la planificació, la construcció i el manteniment.

En una muralla no sols s'han de tenir en compte el traçat i les característiques constructives, sinó la funcionalitat, per la qual cosa és necessari assenyalar els elements auxiliars del recinte: torres, andadors, camins de ronda, fossats i portes. Aquests dos últims elements són els més nous dins del món ibèric valencià. Pel que fa als fossats, s'han localitzat en molts poblats de Castelló (Gusi et al. 1991, 90) i han augmentat els exemples a les comarques interiors de València (Castro del Cerrillo, Vallanca) (BONET i MATA, 1991, 24), mentre que continuen sent desconeguts a Alacant.

D'una altra banda, les investigacions de camp més recents han permès documentar complexos dispositius d'entrada, en jaciments com ara Castellet de Bernabé (GUÉRIN i BONET, 1993), Castellar de Meca (ALFARO ARREGUI, 1991)

i La Serreta (Alcoi, Cocentaina i Penàguila), com també camins d'accés amb carrilades (BONET i MATA, 1991, 19 i 22; als quals cal afegir el d'El Molón, Camporrobles).

Amb un caràcter més complex i com a resultat d'una voluntat política, dins d'aquestes edificacions públiques s'ha de considerar la construcció, a final del s. V aC i principi del s. IV aC, d'una xarxa de fortins al voltant del territori d'Edeta/Llíria, expressió d'un model de defensa territorial i de definició de fronteres (BONET i MATA, 1991, 24- 31).

Edificis religiosos i llocs sagrats

Els únics llocs sagrats ibèrics que es coneixien fins fa deu anys eren els santuaris i les coves (LUCAS, 1981). Tanmateix, avui en dia és possible d'identificar temples urbans i capelles domèstiques. Molts d'aquests edificis no es diferencien arquitectònicament de la resta de construccions d'un poblat, però l'associació d'objectes sumptuaris i equipaments no domèstics a l'interior ajuda a la interpretació. Identificar-los al llarg de tota la geografia ibèrica és molt important, perquè constitueixen, fins ara, els únics llocs relacionats amb el poder polític reflectit en la vessant cultural.

Quatre són **els santuaris** localitzats al País Valencià, tots quatre coneguts més pels ex-vots i altres ofrenes recuperades que per les construccions. A La Serreta, santuari conegut per la col·lecció de terracuites (JUAN i MOLTÓ, 1987-1988), els recents treballs arqueològics hi han permès localitzar unes estructures, situades a l'extrem occidental, identificades amb l'edifici religiós (LLOBREGAT et al. 1992, 62, 68 i 69). El segon santuari és al Castell de Guardamar del Segura, on es va trobar un important conjunt de terracuites amb forma de cap femení que, fins al moment, no han pogut ser relacionades amb cap construcció (ABAD, 1992). Els altres dos santuaris es coneixen, sobretot, pels textos escrits que s'hi refereixen. Tots dos es poden datar, amb seguretat, del s. II aC. i perduren fins a època imperial. Es tracta de Santa Bàrbara (La Vilavella de Nules) (VICENT i CAVALLER, 1979) i la Muntanya Frontera (Sagunt) (OLIVER, 1986; SILGO, 1992). La seva importància vindria donada perquè són els únics santuaris situats més enllà del riu Xúquer i perquè perduren llargament.

El primer **temple urbà** ibèric va ser identificat l'any 1983 per Llobregat a La Illeta dels Banyets. Es tracta d'un edifici de tres naus i pòrtic amb dues columnes, davant del qual hi ha un gran magatzem d'àmfores que hi està relacionat. Uns anys més tard se n'excavava un de nou (temple B) pròxim a l'anterior; en aquest cas, els dubtes sobre la seva funcionalitat van desaparèixer en trobar-se a dintre una taula o plataforma d'ofrenes, una estela clavada i objectes com un pebeter i un altar de pedra de tipus oriental (LLOBREGAT, 1985) (fig. 4, 1).

L'edifici excavat per Nordström (1967) a L'Escuera comença a ser valorat a partir d'aquests descobriments (ABAD, 1988, 67- 68) i és de desitjar que la continuïtat de les excavacions permeti d'ampliar el context en el qual s'integra (fig. 3, 2).

L'estudi de la planimetria antiga i dels diaris d'excavacions ha servit per identificar al Tossal de Sant Miquel un temple amb tres espais: un recinte tancat amb un betil central, una àrea oberta i un pou votiu on es dipositaren molts dels recipients pintats més famosos del Tossal (BONET et al. 1990; BONET, 1993) (fig. 3, 1).

També a L'Alcúdia (Elx) s'han excavat en els últims anys dos temples ibèrics superposats per davall de la basílica paleocristiana: el primer edifici, datat d'entre final del s. III i el s. I aC, té al centre una taula d'ofrenes enlluïda i pintada de roig i al Nord una cambra subterrània; el segon edifici, més antic i destruït a final del s. III aC, també conserva una taula d'ofrenes i una capella adossada (RAMOS FERNÁNDEZ, 1994). A aquest conjunt de temples urbans cal afegir-hi un recinte de planta oval construït amb escultures reutilitzades, de caràcter extraurbà i identificat com un «témenos» datat d'entre la segona meitat del s. VI i final del s. V aC. (RAMOS FERNÁNDEZ i RAMOS MOLINA, 1992).

Amb cronologia semblant, els edificis excavats a La Escudilla (Zucaina) s'han reinterpretat com un recinte necrolàtric per la presència de 22 enterraments infantils dins d'uns departaments equipats amb una llar ritual i un betil (GUSTI, 1989) (fig. 3, 3).

A hores d'ara, quasi tots aquests edificis, santuaris i temples, s'han trobat a l'interior, o amb relació directa, d'assentaments que es poden classificar dins de les dues primeres categories de jerarquització de l'hàbitat, és a dir: les ciutats i els pobles (GUÉRIN et al. 1989).

A més a més, en alguns poblats de categoria inferior s'hi han identificat departaments anomenats **capelles domèstiques**. Per les característiques arquitectòniques no es diferencien de les altres habitacions, però sí per l'aixovar i els equipaments. El dept. 2 del Castellet de Bernabé contenia una llar central decorada amb impressions de corda i una altra en un cantó, una fornícula construïda en una paret de tovet i un conjunt de ceràmica de vernís negre i recipients menuts. Aquest departament es troba articulat a l'interior d'un habitatge clarament individualitzat i estructuralment diferenciat de la resta; amb tota probabilitat, es tracta de l'habitatge pertanyent a la família terratinent que explotava els camps confrontants (BONET i GUÉRIN, 1991) (fig. 6, 3).

Al dept. 1 del Puntal dels Llops hi havia una llar empedrada, objectes de prestigi de vernís negre, gresola, pebeters, gutti, pitxells de libacions, etc. Es tracta d'un espai que caldria interpretar en la mateixa direcció, però la peculiaritat d'aquest assentament permet de suposar que no serien les relacions de parentiu les dominants (BONET i MATA, 1991, 30) (fig. 1, 2).

Aquests habitatges amb espais culturals són més difícils de detectar en els assentaments grans, perquè és possible que hi hagin més habitatges semblants relacionats amb les classes dirigents i que les diferències siguin menys marcadades.

Finalment, caldria considerar dins d'aquest apartat les coves rituals tan abundants al País Valencià (APARICIO, 1976; GIL-MASCARELL, 1975; TARRADELL, 1974 i 1980), però a les

quals no s'ha dedicat cap estudi recent que tingui en compte la seva relació amb els assentaments més pròxims.

Estructures artesanals, magatzems i altres construccions no domèstiques

Una característica que també podria definir en el futur la planificació urbanística ibèrica és la identificació de barris amb un caràcter estrictament artesanal. En cap de les diverses excavacions en extensió realitzades al País Valencià no s'ha pogut detectar, amb seguretat, una àrea d'aquest carés. Mes aviat al contrari, es pot observar una especialització econòmica entre assentaments i no dins dels assentaments. Moltes de les activitats artesanals es realitzaven en dependències annexes de l'habitatge, que hi estaven adossades o simplement separades per un carrer (BONET i GUÉRIN, 1991) (fig. 6 i 7). Per aquest motiu, es recullen aquí una sèrie de construccions diverses que, indubtablement, ultrapassen l'àmbit domèstic.

En primer lloc, es poden considerar els **forns d'olleria**. Pel que se sap, es tractaria d'un establiment artesanal situat a la rodalia de l'assentament o al seu exterior. No obstant això, en desconeixem el règim jurídic de propietat i els detalls de l'organització del treball. Amb seguretat, només estan documentats dos establiments de producció de terrissa, un de parcialment excavat a l'exterior de La Illeta dels Banyets (SIMÓN, 1990) i un altre d'inèdit (La Casilla del Cura, Venta del Moro).

En segon lloc hi ha els **magatzems**. La primera vegada que es van identificar unes estructures amb aquesta funcionalitat va ser arran de les excavacions del temple A de La Illeta del Banyets (LLOBREGAT, 1985) (fig. 4, 1). D'aquests edificis, només es conserva una sèrie de murs paral·lels que constituïrien els basaments on s'alçaria la superestructura de forma i materials, fins ara desconeguts. Al País Valencià se'n poden trobar també a La Balaguera (La Pobla Tornesa) (JORDÀ, 1952), a la Torre de Foios (Llucena) (GIL-MASCARELL, 1977) i a El Monastil (Elda) (comunicació oral de A. Poveda, director del Museu Municipal d'Elda) (fig. 4, 2 i 3).

Una altra estructura poc documentada als poblats ibèrics són els **aljubs**. En l'actualitat només se'n conserven les estructures excavades a la roca, normalment de forma quadrangular. De cronologia ibèrica només es pot considerar el trobat a la plaça de La Bastida de les Alcuses (BONET i DÍES CUSÍ, en premsa), ja que la llarga perduració fins a l'època islàmica de Castellar de Meca i d'El Molón impedeix una adscripció segura dels aljubs localitzats en aquests jaciments.

Finalment, cal assenyalar la documentació per primera vegada al món ibèric del País Valencià d'una **xarxa de desguàs** a El Oraí (ABAD i SALA, 1993, 181-182). Aquesta xarxa es troba vinculada a departaments de caràcter domèstic, però el fet de travessar la muralla implica una intrusió en l'àmbit comunitari que interessa destacar aquí. D'altra banda, també s'ha identificat en aquest poblat un forn domèstic de caràcter comunitari segons les dimensions i l'emplaçament en un pati central (ABAD i SALA, 1993, 174-175, 182) (fig. 1, 1).

Els aspectes constructius

Malgrat el gran nombre d'assentaments excavats en extensió, l'arquitectura domèstica de la cultura ibèrica es podia considerar fins fa pocs anys un camp escassament treballat, tret d'algunes excepcions. Les síntesis existents, essencialment tipològiques, únicament recopilen dades sense obrir el debat sobre qüestions de fons. De totes maneres, més enllà de la descripció de materials constructius i les consideracions sobre l'esquema general de l'assentament, les excavacions en extensió possibiliten aproximacions a la seva dinàmica interna i a les projeccions socioeconòmiques que se'n deriven.

En els col·loquis d'Arles «Habitats et structures domestiques» (DIVERSOS AUTORS, 1989) i de Madrid «Ethno-Archéologie méditerranéenne» (DIVERSOS AUTORS 1991a) ja vàrem tenir oportunitat de referir-nos als aspectes arquitectònics més elementals: materials i tècniques constructives, equipaments domèstics i funcionalitat dels espais públics, visió que finalment es completava amb una proposta sobre els espais bàsics que configuren l'habitatge del període ibèric ple a les terres valencianes.

Materials i tècniques

La terra, la pedra i la fusta són els elements de la construcció ibèrica. De tots, la terra és el material més utilitzat, no únicament en la fabricació dels adobs, amb els quals s'aixequen les parets dels edificis, sinó en la construcció de sòls, paviments, sostres, enlluïts, com també la majoria dels equipaments interns (bancs, forns, fogars, escales, basses, etc.). El segueix en freqüència la fusta, que abasta, entre d'altres, tota la fusteria (posts, armazones, entarimat, portes, etc.). La pedra s'utilitza a l'hora de fer terrasses com rampes d'accés, muralles i elements defensius, però a l'àmbit domèstic es redueix al basament de murs, amb altures màximes d'entre 1,5 m i 2 m com al Puig de la Nau i al Tossal de Sant Miquel (fig. 2, 2), escales, llindars, bancs, pedrissos i enllosats.

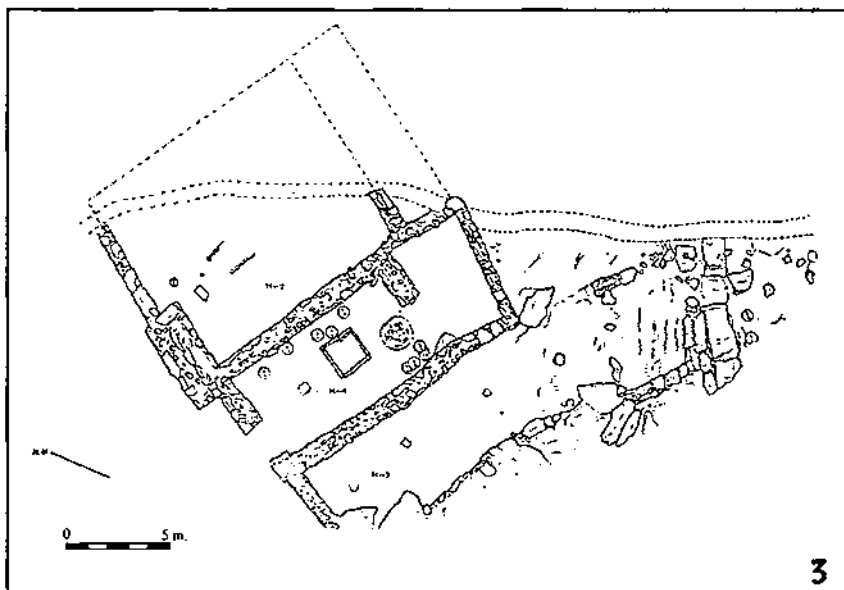
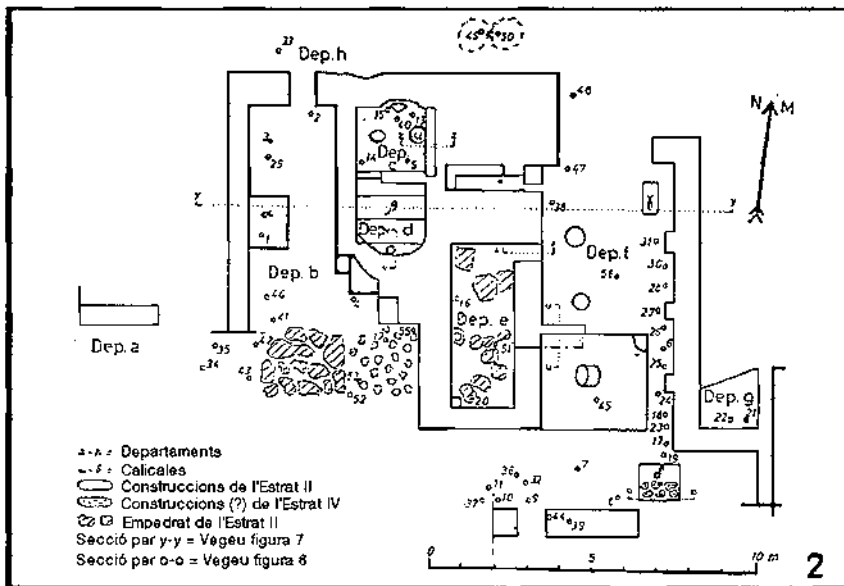
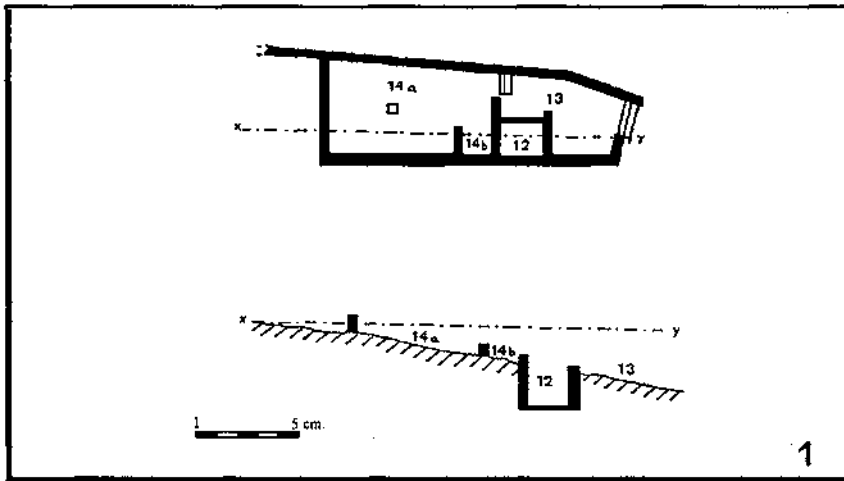

Fig. 3. 1. Temple del Tossal de Sant Miquel (Llíria, València) (segons diari d'excavacions); 2. Temple de l'Escuera (Sant Fulgenci, Alacant) (segons NORDSTRÖM); 3. Temple de La Escudilla (Zucaina, Castelló) (segons Gusi).

Com que les parets de tovot, els enlluïts o la fusta rarament s'han conservat fins als nostres dies, la pedra ha tingut sempre un protagonisme major a les descripcions; de totes maneres, en l'arquitectura ibèrica predomina la construcció amb fang i els acabats de terra, i la pedra només és vista en casos excepcionals i sempre exteriors. El fet que els sòls apareguin nets, les parets enlluïdes i pintades i els bancs, pedrissos i fins i tot esglaons de les escales revestits, mostra que l'interior de la casa ibèrica era objecte d'un manteniment constant. Les cobertes de terra també necessiten aquest manteniment i una remoció, com a mínim cada dos anys, sobretot a les zones altes que durant uns quants mesos a l'any suporten una capa de neu (ORTIZ MORENO, 1990, 169).

D'altra banda, la presència de claus de ferro i de claus en les restes calcinades de les bigues de la coberta ens parlen d'un treball especialitzat com la forja, aplicat no solament a la construcció sinó també als equipaments complementaris dels edificis, com ara panys, portes i estants (BONET i GUÉRIN, 1991, fig. 2).

La presència de diverses altures

Cada vegada són més freqüents els testimonis amb evidències de tenir dues altures (Moleta del Remei, Alcanar; Puig de la Nau; Puig de la Misericòrdia, Vinaròs; Puntal dels Llops; Castellet de Bernabé i Tossal de Sant Miquel) (fig. 2, 2). Aquest sembla que és un recurs força més freqüent del que dona a entendre la bibliografia, encara que les circumstàncies de les troballes mostren que l'ús d'altures es troba, preferentment, sotmès a unes condicions topogràfiques específiques.

El primer element que fa pensar en un pis superior és l'existència de grans escales de pedra adossades a les parets de les cases, amb uns esglaons *in situ* que permeten avaluar l'altura del sòl d'una primera planta d'entre 2,4 i 2,6 m (fig. 2, 2). En d'altres casos, els departaments són semisoterranis (és a dir, que el sòl es troba en un pla inferior al del carrer, sovint a més de 0,50 m) als quals s'accedeix a través d'unes escales de dos o tres esglaons i sobre els quals podem imaginar una primera planta a mitja altura, l'accés a la qual es realitzava, a vegades, a través d'escales baixes adossades a la façana.

La utilització de diverses plantes, com ja hem vist a l'apartat 1, té també relació amb les condicions topogràfiques i amb l'espai disponible per construir. Així doncs, als poblats situats als vessants amb fort pendent, les edificacions, assentades sobre terrasses, delimiten carrers i rampes. Les cases, incrustades a la falda rocosa de la muntanya, se solapen unes a les altres i tenen dues plantes, possiblement, amb dues entrades, una des del carrer inferior i una segona des del superior (fig. 2, 2). En els petits poblats de nova planta, com ara Castellet de Bernabé o Puntal dels Llops, on no hi ha possibilitats d'expansió, l'ampliació de l'espai habitable se soluciona mitjançant la construcció de diverses altures.

D'altra banda, l'excavació de l'aterrament de les parets de tovot i altres runes de determinats poblats ibèrics proporciona elements i materials que confirmen, igualment, l'existència d'un pis superior. Així, en l'aterrament de les parets i del sostre apareixen fragments de morter de terra amb empremtes de vegetals que provenen certament de dos tipus distints de coberta: una correspondria al terrat i l'altra al sòl de la primera planta (fig. 2, 2).

Finalment, entre els aterraments de runes i tovots es troben nombrosos aixovars, tradicionalment interpretats com a procedents de les parets, tant si eren penjats com col·locats en prestatgeries. De totes maneres, la presència de molins de pedra, de fogars i nombrosos pesos de teler (BALLBÉ et al. 1986, 306; CASTRO, 1986) en els estrats superiors dels ensozzaments inviten a pensar que aquests materials procedeixen de primeres plantes cobertes, normalment equipades per a la vida domèstica.

La funcionalitat de les plantes primeres es resol fàcilment; els materials trobats enmig de la runa mostren un gran ventall de possibilitats i els paral·lels etnogràfics reflecteixen una gran variabilitat depenent del context i la cultura: rebosts, graners o llocs de repòs, gineceus, es localitzen a les plantes altes en funció de les activitats que es portin a terme al nivell inferior.

L'habitatge: concepte i definició

La majoria d'assentaments ibèrics no han estat objecte d'interpretacions funcionals, de forma que, actualment, constitueixen únicament simples agrupacions de departaments a falta dels elements necessaris per comprendre'n la dinàmica interna. Segurament, un dels objectius de les excavacions més recents és proporcionar les dades destinades a la reinterpretació funcional dels assentaments.

Les dades arquitectòniques resulten insuficients a l'hora de delimitar unitats domèstiques: rebosts, tallers, cuines, corrals i espais oberts es confonen per manca de dades fonamentals que en permetin la identificació. En el millor dels casos, es coneix la situació d'un fogar, un molí, un conjunt de peces de teler, cosa que permet rescatar per a la investigació alguns sectors aïllats dels grans conjunts, però aquesta manera de fer queda sotmesa al risc permanent de generalitzar a tot un assentament situacions excepcionals.

A les dades arquitectòniques s'afegeixen les proporcionades pels aixovars, associacions que reflecteixen les activitats que es desenvoluparen en els distints espais de l'habitat. De totes maneres, algunes feines necessiten equipaments i materials semblants, fet que pot induir a error perquè reflecteix, en realitat, activitats que no sospitem. Contràriament als equipaments, els materials són contínuament moguts, usats, guardats, tirats i van a parar amb la seva suposada funcionalitat allà on se'ls porta. Aquesta constatació ens obliga a establir una distinció entre les informacions proporcionades per materials i equipaments. Els equipa-

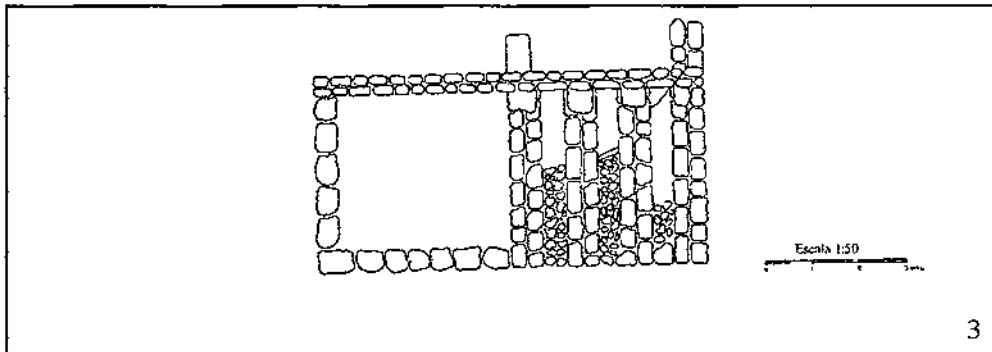
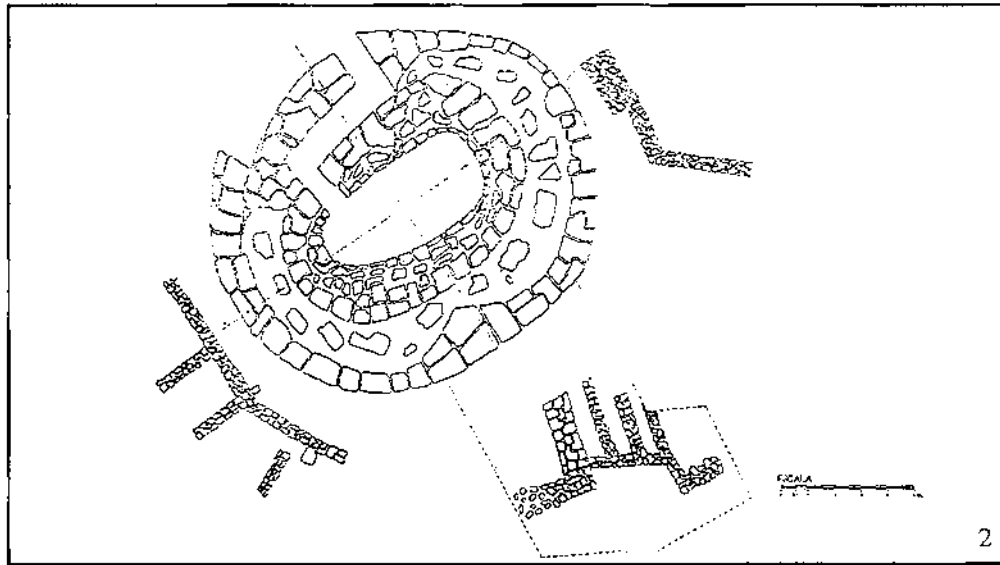
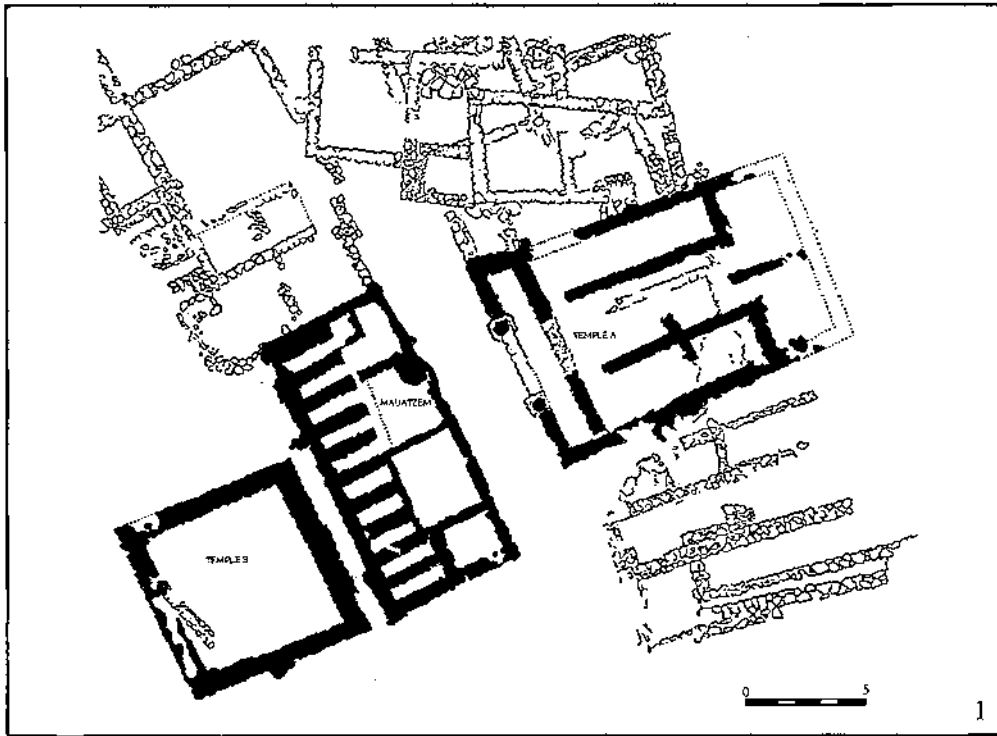

Fig. 4. 1. Temples i magatzem de La Illeta dels Banyets (El Campello, Alacant) (segons LLOBREGAT); 2. Torre de Foios (Llucena, Castelló) (segons GIL-MASCARELI); 3. Magatzem de La Balaguera (La Pobla Tornesa, Castelló) (segons JORDÀ).

ments indiquen la funció de l'espai tal com es va planificar en el moment de la construcció, mentre que els materials reflecteixen l'ús efectiu durant, o poc abans, de la destrucció/abandonament de l'assentament.

Els equipaments domèstics, components bàsics de l'espai habitat

La casa, com a marc arquitectònic de la vida domèstica, requereix determinats espais on una família nuclear porti a terme les funcions bàsiques (alimentació, descans, emmagatzematge, treballs artesanals), ja sigui en grans habitatges compartimentats com en cases unicel·lulars (BONET i GUÉRIN, 1991).

El suposat nucli unicel·lular es manté d'alguna manera «fossilitzat» en un departament que anomenem espai de la llar o espai col·lectiu, caracteritzat per una sèrie de característiques que en faciliten la identificació entre unes estructures, la lògica de les quals no s'aprecia a simple vista. Aquesta configuració de base apareix a tota la geografia ibèrica, però una família pot anar ampliant l'espai habitat en funció de les activitats complementàries.

En molts casos, no resulta fàcil delimitar els espais que constitueixen un mateix habitatge, dificultat que s'incrementa davant la constatació de diverses plantes, ja que afegeix un grau de complexitat a una arquitectura aparentment simple.

Els departaments reunits sota aquest títol es caracteritzen perquè aglutinen diverses activitats, algunes de les quals han deixat clars testimonis en el registre arqueològic i altres s'infereixen a través de paral·lels etnogràfics. Així doncs, l'anàlisi d'algunes comunitats actuals amb habitatges pluricel·lulars al nord d'Àfrica (CASTEL, 1984; JEMMA-GOUZON, 1989) mostra, en primer lloc, que l'espai de la llar sempre existeix i que sense aquest espai el concepte d'habitatge no es concep. Mostra, també, que la majoria d'activitats que s'hi porten a terme són realitzades per dones i que, a més a més, aquesta habitació constitueix el punt de convergència d'una única unitat familiar d'extensió variable.

Sol ser de dimensions superiors que la resta de departaments, de proporcions regulars i de planta quadrangular. La superfície estaria en relació amb el nombre de persones que l'ocupen regularment i amb les activitats que s'hi realitzen, generalment culinàries, tèxtils i socials. Normalment, ocupa el centre de la casa, amb accés directe des del carrer, i distribueix el pas a les habitacions perifèriques. No obstant això, aquesta distribució no és respectada quan les condicions topogràfiques obliguen a dislocar aquest model.

La distinció entre forns i fogars culinàries domèstics no apareix sempre d'una manera clara en el registre; les marques rubefactes circulars o en ferradura, que en alguns casos han deixat, fan sospitar l'ús d'estructures semblants a les «tabuna» dels berebers (GUÉRIN, 1991, 87). Altres estructures formades per semicercles de pedres situades, generalment, en un cantó de l'espai, com al Puntal dels Llops (fig. 1, 2), es podrien utilitzar com a font de calor sense que per això es descarti una funció culinària. La multiplicitat d'empremtes de foc en un mateix departament (Castellet de Bernabé, dept. 1 amb tres fogars) (fig. 6, 3) no indica tant la quantitat d'àrees de combustió com la mobilitat espacial de l'activitat culinària. Els fogars se solen situar, indistintament, al centre de l'habitació, al costat de les parets, o pròxims a la porta (Puntal dels Llops, dept. 14) (fig. 1, 2). A El Oral, tots els habitatges presenten fogars domèstics de planta quadrangular, sobrelevats i construïts amb diverses capes de fang que es diferencien dels forns cantoners de pedra, possiblement per al pa (ABAD i SALA, 1993, 174-177) (fig. 1, 1; 5, 1 i 5).

El rebost

Fins i tot fora de l'àrea valenciana, tots els habitatges observats reflecteixen la importància atorgada al rebost, fins al punt que quan una casa consta únicament de dues dependències, com ara la de Mas Boscà (Badalona) (JUNYENT i BALLDELLOU, 1972), una es dedica a l'emmagatzemament. Els magatzems es defineixen a partir de la coincidència en un mateix espai de diverses característiques, si bé cap no és exclusiva d'aquesta funció.

Aquests departaments solen mostrar formes i dimensions poc propícies per a la circulació de persones, fet que en delata d'alguna manera el paper específic. Alguns re-

bosts són de forma allargada i estreta (Castellet de Bernabé, dept. 8) (fig. 6, 3) i altres són espais quadrats que no sobrepassen els 3 o 4 m² (Los Villares, dept. 1a, 1b, 2) (fig. 5, 4). Es localitzen, preferentment, en el lloc més allunyat de les entrades a causa de la temperatura més constant, la foscor i una major seguretat. Sovint, el rebost es detecta gràcies a la presència d'ollers que es disposen al llarg d'una o diverses parets. Els materials recuperats en aquests indrets solen incorporar una significativa proporció de ceràmica d'emmagatzemament com ara àmfores, tenalles, tapes, bótes, etc., encara que aquests recipients s'usen també en altres espais.

En molts casos, una mateixa casa pot tenir diversos llocs d'emmagatzemament, probablement en funció de la naturalesa dels diferents productes guardats, de la freqüència del consum o, simplement, de la menor o major acumulació de reserves.

Altres espais

El binomi espai central/rebost no constitueix més que un denominador comú vital; al seu voltant, la família pot anar ampliant l'espai habitable segons les necessitats produïdes per les activitats desenvolupades (tallers, llocs de culte, àrees de treball, corrals, etc.) i, sobretot, en funció de l'estatus social.

Tallers i àrees artesanals

És un fet que l'artesanía, especialment la del metall, queda perfectament reflectida en els àmbits on es portava a terme, sistemàticament delatada pels fogars, forns, eines específiques, escòries i el rebuig.

A la Bastida de les Alcuses, on la fundició del plom és omnipresent, l'associació en un mateix departament d'un fogar, de dues planxes de plom, d'un trespeus de ferro i, sobretot, d'escòria, identifiquen el departament 49 com un taller metal·lúrgic (fig. 5, 3). Des d'un punt de vista espacial es troba integrat en el conjunt arquitectònic de l'habitatge, no es comunica amb la resta de la casa i compta amb una entrada pròpia des de l'exterior. No obstant això, al Castellet de Bernabé, els tallers metal·lúrgics, com la forja (dept. 12) i la fundició (dept. 13) es troben en el sector O del poblat, separats de l'habitatge principal pel carrer central (Guérin, 1989), i queda diferenciada l'àrea de producció (tallers, almàsseres, mòlta, etc.) de l'àmbit domèstic (fig. 6).

Àrees de transformació d'aliments

Al mateix lloc del fogar és freqüent trobar molins, sens dubte relacionats amb les activitats culinàries (mòlta, trituració, picament). Excepcionalment, el treball de la mòlta ocupa gairebé tota la superfície d'un departament: així, els grans molins muntats sobre podis cilíndrics, de més de 0,50 m d'altura i el mateix de diàmetre, i voltats d'un canal amb

Fig. 5. 1. Habitatge III C de El Oral (Sant Fulgenci, Alacant) (segons ABAD i SALA); 2. Habitatge III G12 de El Oral (Sant Fulgenci, Alacant) (segons ABAD i SALA); 3. Habitatge de La Bastida de les Alcuses (Moixent, València) (Dpts. 45-46) (segons FLETCHER, PLA i ALCÁCER); 4. Habitatge I de Los Villares (Caudete de las Fuentes, València) (segons PLA i MATA).

bec vessador com el del departament 4 del Puntal dels Llops (ARANEGUI et al. 1983, fig. 11 i 12) (fig. 1, 2) o el del departament 100 del Tossal de Sant Miquel (BALLESTER et al. 1954, fig. 6), són un testimoni determinant de l'activitat que es realitzava en aquests departaments.

D'altra banda, a l'Alt de Benimaquia, en un nivell de final del s. VII i primera meitat del s. VI. aC, s'ha localitzat un sector dedicat a la producció de vi, a gran escala, amb estructures compostes per plataformes, piques i bases iden-

tificades amb trulls en trobar-se, davant d'ells, uns quants milers de llavors de raïm juntament amb àmfores fenícies i locals (GÓMEZ BELLARD i GUÉRIN, 1991; GÓMEZ BELLARD et al. 1993). En l'horitzó Ibèric ple del Castellet de Bernabé, de La Monravana i, possiblement, de La Seña (dept. 16), els equipaments per a la producció del vi i l'oli, formats per plataformes de tovot i bases enlluïdes de guix, apareixen annexos al sector domèstic (BONET i GUÉRIN, 1989) (fig. 6, 1; 7).

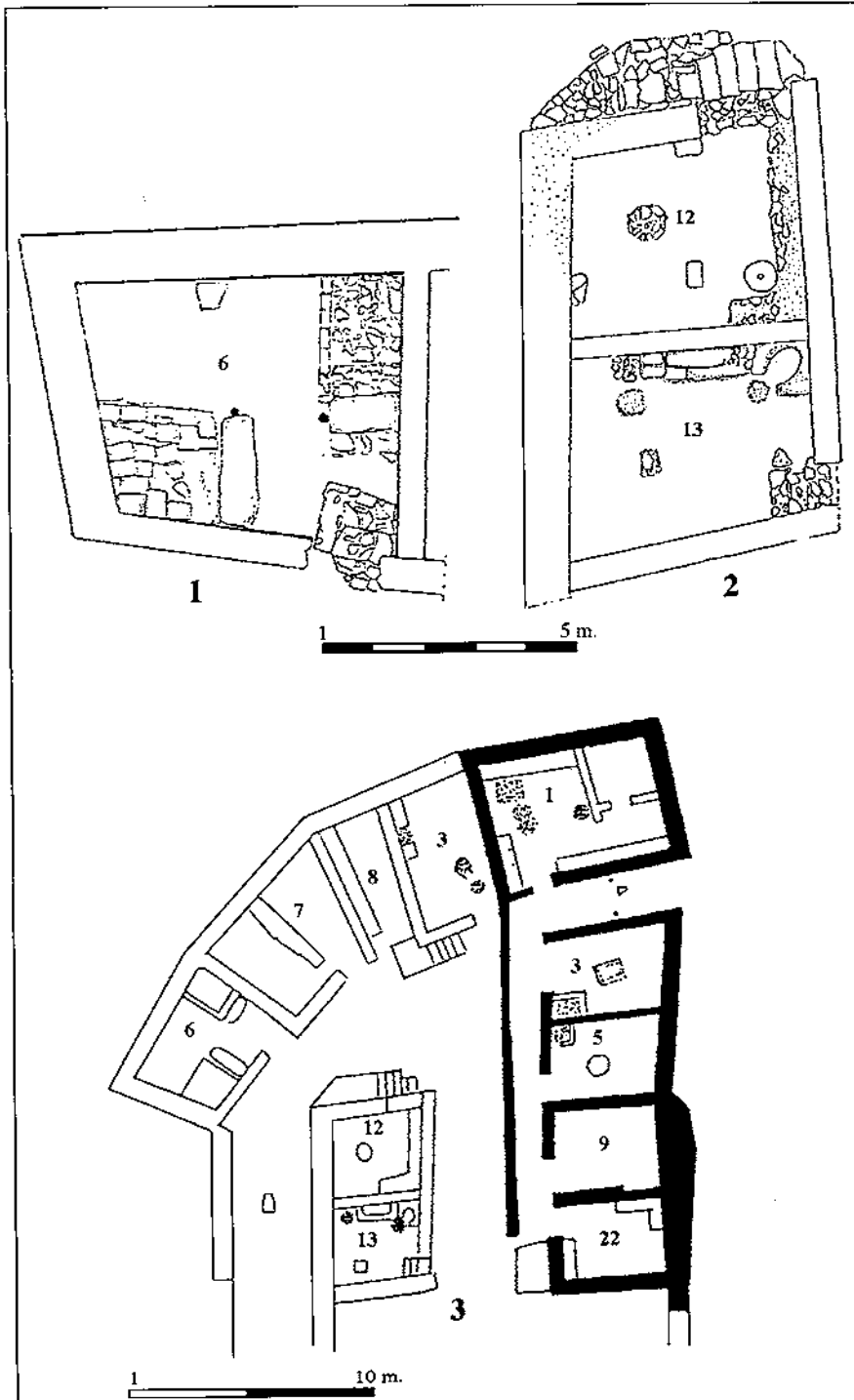

Fig. 6. Castellet de Bernabé (segons Guérin): 1, Almàssera; 2, Tallers metal·lúrgics; 3, Planta parcial del sector N. En negre, l'habitatge 1.

Capelles domèstiques

Una relectura de determinats espais, com ara les capelles domèstiques del Puntal dels Llops i del Castellet de Bernabé (BONET et al. 1990) planteja una problemàtica fins ara poc tractada: la importància en la vida quotidiana ibèrica dels ritus i els cultes domèstics, els àmbits dels quals no es troben sempre assenyalats per una arquitectura específica.

Com que l'especificitat d'aquests departaments pot transcendir l'àmbit merament familiar, hem preferit tractar-los amb més detall a l'apartat d'edificis religiosos.

Àrees de repòs

Alguns aspectes determinats de la vida domèstica no deixen testimonis clars en el registre arqueològic. Generalment, s'identifiquen com a àrees de repòs o descans els espais «no actius», de petites dimensions i amb pocs materials (dept. 7, 9 i 10 del Puntal dels Llops) (fig. 1, 2). No obstant això, l'etnografia ens mostra que no necessàriament hi ha d'haver un àmbit específic destinat a aquesta funció; les zones de descans varien segons les èpoques de l'any, el nombre d'ocupants i la superfície habitada, i el més freqüent és ocupar l'espai col·lectiu entorn del fogar, la terrassa o, fins i tot, els magatzems (RAPOPORT, 1972, 19-20; JEMMA-GOUZON, 1989).

Patis i corrals

Tant els patis com els corrals són indissociables de les tasques agrícoles i la seva identificació en una casa defineix exactament el tipus d'economia desenvolupada pels ocupants. Hi ha de-

Alguns exemples valencians

Els poblats de la zona valenciana estan proporcionant models de cases que varien des de les més senzilles, com ara la casa III C del Oral, compostes de dues habitacions (espai col·lectiu amb fogar i traster o rebost) que no arriben als 20 m² (fig. 5, 1), fins a grans habitatges compartimentats de fins a vuit habitacions que superen els 120 m² com la casa III K del mateix jaciment (ABAD i SALA, 1993, 164-166).

La Bastida de les Alcuses, La Seña i Los Villares també han proporcionat habitatges espaiosos d'una sola planta, amb habitacions destinades a espais col·lectius, tallers, àrees de mòlta i altres annexos que ocupen entre 100 i 150 m² (fig. 2, 1; 5, 3 i 4; 7, 1). Com ja s'ha remarcat anteriorment, la presència de roderes als carrers i l'amplada d'algunes portes podrien indicar l'accés de carros a l'interior d'habitatges, espais oberts o patis (BONET i GUÉRIN, 1991; BONET i DÍES CUSÍ, en premsa; MATA, 1991, 23).

Al Castellet de Bernabé, l'ampli sector de l'angle NE del poblament és un habitatge allargat d'uns 170 m², i els espais han estat disposats en fila i vertebrats per un passadís en forma de L amb entrada directa des de l'exterior. A un costat del passadís es troba el gran espai col·lectiu i el rebost i, a l'altre, quatre departaments, un dels quals és una capella i un altre una habitació per a la transformació

de cereals (fig. 6, 3).

Als poblats construïts sobre terrasses, en vessants de fort pendent com el Tossal de Sant Miquel, les cases s'edifiquen en un espai estret, d'entre 4 i 10 m entre el carrer i la paret de la muntanya. Aquesta falta d'espai obligava a fer que els habitatges tinguessin dues o més altures amb accessos des dels carrers inferior i superior i que estiguessin disposats longitudinalment, en filera, al llarg de la terrassa (BONET, 1993, 379) (fig. 2, 2).

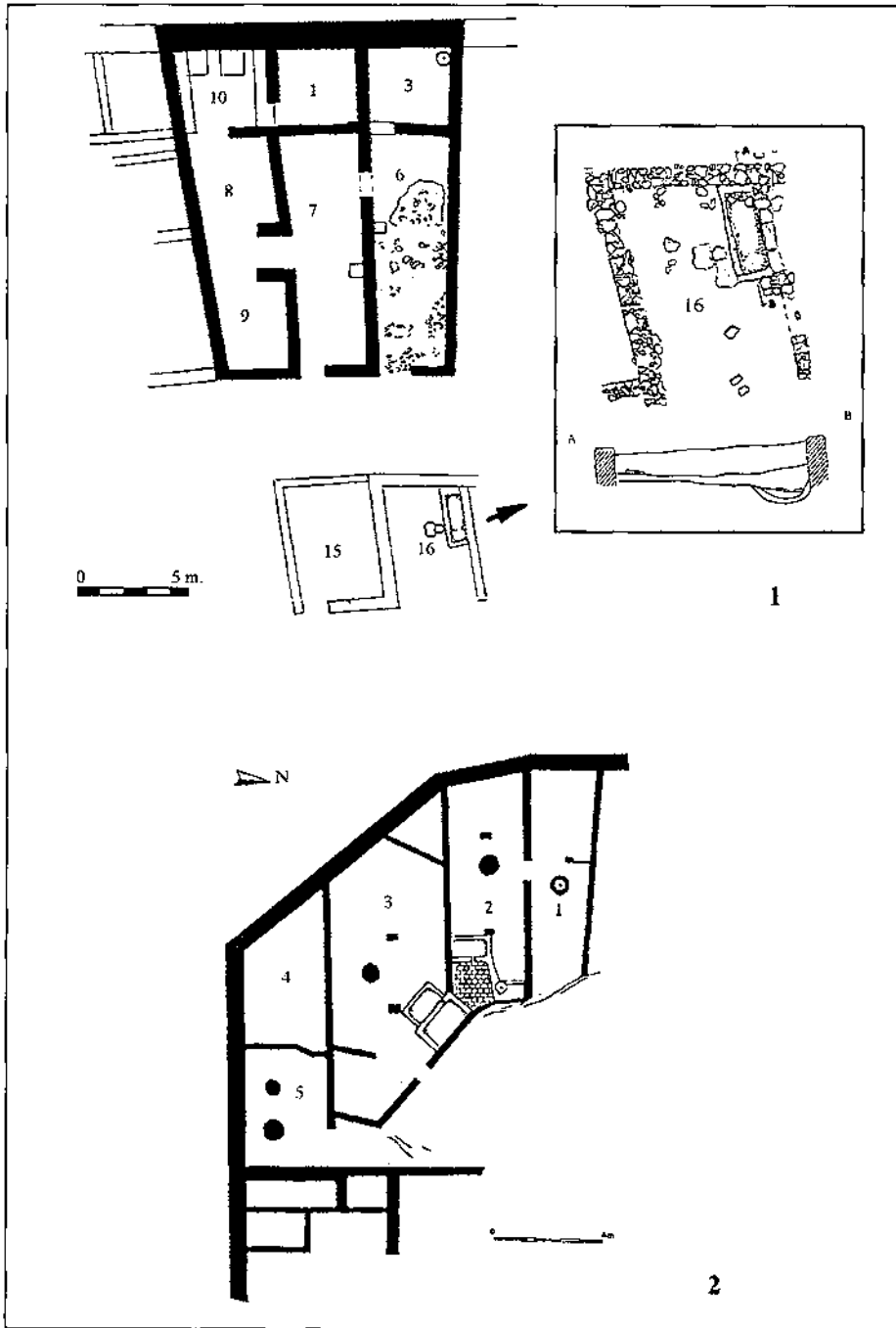

Fig. 7. 1. La Seña, sector amb habitatge i detall de l'almàssera (segons BONET); 2. Premsa de La Monravana (Llíria, València) (segons diari d'excavació).

terminats espais, com ara el departament 13 A de Los Villares, amb una àmplia entrada d'1,25 a 1,35 m d'amplada, que permet el pas d'un carro a l'interior de l'habitatge (fig. 5, 4). Als grans habitatges de La Bastida de les Alcuses són freqüents els patis o les àrees obertes als quals s'accedeix des del carrer a través d'àmplies entrades d'1 m o 1'5 m (fig. 2, 1; 5, 3). No obstant això, el departament 6 de La Seña s'ha interpretat com un espai obert o pati per la presència d'un sòl pedregós i amb detritus que contrasta amb la resta d'habitacions de l'habitatge (fig. 7, 1).

Consideracions generals

L'avenç de les investigacions relacionades amb l'arquitectura i l'urbanisme ibèrics va proporcionant dades d'interès per a la interpretació econòmica, política i social del món ibèric.

L'assentament és l'únic lloc que, ara com ara, pot proporcionar una visió completa de l'estructura econòmica de la societat ibèrica, perquè és aquí on es troben l'instrumental, els equipaments i les deixalles de l'activitat agrícola i artesanal.

És també possible llegir en el registre arqueològic dels assentaments aspectes relacionats amb l'organització política, perquè ja comencen a diferenciar-se sectors artesanals, temples, edificis singulars i magatzems aliens a la vida domèstica pròpiament dita.

Actualment, es considera que la necròpolis és el lloc on millor es reflecteix la jerarquització social i és a aquest tipus de jaciments on s'han dirigit els esforços més importants. No obstant això, a través d'aquest treball es pot comprovar com l'estudi en profunditat dels assentaments pot aportar una informació més àmplia sobre l'organització social, perquè enfront de la similitud constructiva dels espais no es pot passar per alt el repartiment diferencial que es fa d'aquest espai amb cases de grandària diferent i espais dedicats a activitats diverses, tant en els grans assentaments com en els més petits, essent representats, per tant, tots els grups que componen la societat ibèrica.

ABSTRACT

Town planning and housing of the Iberian period in Valencia

This paper describes the most important aspects of Iberian town planning and architecture in Valencia. The excavations carried out and the review of settlements excavated at the beginning of the century provide us with valuable information focused on the middle Iberian period. This information reveals the complexity of the Iberian town planning, unsuspected until recent years. Those papers dealing, in detail, with the aspects exposed here are essential for the social, political and economic interpretation of Iberian Culture.

RESUMEN

Urbanismo y vivienda ibéricos en el País Valenciano

Este artículo muestra los más importantes nuevos aspectos del urbanismo y arquitectura ibérica en el País Valenciano. Las excavaciones que se han llevado a cabo y la revisión de los yacimientos excavados a principios de si-

glo nos ofrecen una valiosa información centrada en el período ibérico medio. Esta información revela la complejidad del urbanismo ibérico, insospechado hasta hace poco. Los artículos, pues, que tratan en profundidad sobre los aspectos expuestos aquí son básicos para la interpretación social, política y económica de la Cultura Ibérica.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABAD, L. (1988) «La Escuela y El Oral. San Fulgencio, Baix Segura», *Memòries Arqueològiques de la Comunitat Valenciana, 1984-1985*. València, pp. 66-68.
- ABAD, L. (1992) «Terracotas ibéricas del Castillo de Guardamar», *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 89. Homenaje a E. Pla. València, pp. 225-238.
- ABAD, L. (1994) «La Escuela (San Fulgencio, Alicante)», dins *Jornades d'Arqueologia Valenciana (L'Alfàs del Pi, 1994)*.
- ABAD, L.; SALA, F. (1993) «El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)», *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 90. València, 296 pp.
- ALFARO ARREGUI, M. (1991) «El sistema defensivo de la puerta de entrada a la ciudad ibérica de Mecca (Ayora, Valencia)», dins *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a. C.)* (Manresa, 1990), Manresa, pp. 147-152.
- APARICIO, J. (1976) «El culto en cuevas en la Región Valenciana», *Revista de la Universidad Complutense*, XXV, 101, Homenaje a García y Bellido, I. Madrid, pp. 9-30.
- ARANEGUI, C.; MARTÍ OLIVER, B.; MATA, C.; BONET, H. (1983) *La Cultura Ibérica*. València.
- BALLBÈ, X.; BARBERÀ, J.; BARRIAL, O.; FOLCH, J.; MENÉNDEZ, X.; MIRÓ, C.; MIRÓ, M. T.; MIRÓ, N.; MOLIST, N.; SOLÍAS, J. M. (1986) «Distribución del espacio en el poblado ibérico de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)», *Arqueologia Espacial*, 9, *Coloquio sobre el microespacio*, 3. Teruel, pp. 303-320.
- BALLESTER, I.; FLETCHER, D.; PLA, E.; JORDÀ, F.; ALCÁCER, J. (1954) *Cerámica del Cerro de San Miguel de Liria*. Corpus Vasorum Hispanorum, Madrid.
- BERNABEU, J.; BONET, H.; GUÉRIN, P.; MATA, C. (1986) «Análisis microespacial del poblado ibérico del Puntal dels Liops (Ollocau, Valencia)», *Arqueologia Espacial*, 9, *Coloquio sobre el Microespacio*, 3. Teruel, pp. 321-337.
- BERNABEU, J.; BONET, H.; MATA, C. (1987) «Hipòtesis sobre la organización del territorio edetano en Epoca Ibérica Plena: el ejemplo del territorio de Edeta/Lliria», *Iberos. I Jornades sobre el Mundo Ibèric* (Jaén, 1985), Jaén, pp. 137-156.
- BONET, H. (1993) «El Tossal de Sant Miquel de Lliria: la antiga Edeta y su territorio». Tesis Doctoral, inédita. Universitat de València.
- BONET, H.; DÍES CUSÍ, E. (En prensa) *La Bastida de les Alcuses: obras de restauración 1990-1993*. València.
- BONET, H.; GUÉRIN, P. (1989a) «Habitats et organisation du territoire édétanien jusqu'au début du IIe s. av. J.-C.», *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire* (Arles-sur-Rhône, 1989), Pré-actes, Arles-sur-Rhône, pp. 80-84.
- BONET, H.; GUÉRIN, P. (1989b) «Techniques de construction et aménagement des espaces domestiques ibériques en région valencienne», *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire* (Arles-sur-Rhône, 1989), Pré-actes, Arles-sur-Rhône, pp. 128-132.
- BONET, H.; GUÉRIN, P. (1991) «Propuestas metodológicas para la definición de la vivienda ibérica en el área valenciana», *Table Ronde Ethno-Archéologie méditerranéenne: finalités, démarches et résultats* (Madrid, 1991). Madrid: Casa Velázquez, en prensa.
- BONET, H.; MATA, C. (1991) «Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple: segles IV-III a. C.* (Manresa, 1990). Manresa, pp. 11-35.

- BONET, H.; MATA, C. (1994) «La Cultura Ibérica en el País Valenciano: estado de la investigación en la década 1983- 1993», *Jornades d'Arqueologia Valenciana* (L'Alfàs del Pi, 1994).
- BONET, H.; MATA, C.; GUÉRIN, P. (1990) «Cabezas votivas y lugares de culto edetanos», *Verdalay*, 2. Murcia, pp. 185- 199.
- BURILLO, F. (1980) *El valle medio del Ebro en época ibérica. Contribución a su estudio en los ríos Huerva y Jiloca medio*. Zaragoza.
- CASTEL, G. (1984) «Une habitation rurale égyptienne et ses transformations. Chronique d'une famille», *Nomades et sédentaires. Perspectives ethnoarchéologiques*. París: Editions Recherches sur les Civilisations, 40, pp. 123- 189.
- CASTRO, Z. (1986) «Avance de estudios cuantitativos y localización de pondera en asentamientos peninsulares», *Arqueología Espacial*, 9. *Coloquio sobre el Microespacio*, 3. Teruel, pp. 169- 186.
- DIVERSOS AUTORS (1976- 1978) «Els Orígens del Món Ibèric». Simposi Internacional (Barcelona- Empúries, 1977), *Ampurias*, 38- 40. Barcelona.
- DIVERSOS AUTORS (1981) *La Baja Epoca de la Cultura Ibérica*. Mesa Redonda (Madrid, 1979), Madrid.
- DIVERSOS AUTORS (1984) «Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos», *Arqueología Espacial*, 1- 6. Teruel.
- DIVERSOS AUTORS (1986) «Coloquio sobre el microespacio», *Arqueología Espacial*, 7- 11. Teruel.
- DIVERSOS AUTORS (1988) «Seminário de Arqueología Espacial (Lisboa-Tomar, 1988)», *Arqueología Espacial*, 12. Teruel, 256 pp.
- DIVERSOS AUTORS (1989 a) «Fronteras», *Arqueología Espacial*, 12- 13, Teruel.
- DIVERSOS AUTORS (1989b) «Habitats et structures domestiques en Méditerranée Occidentale durant la Protohistoire», *Pré-Actes du Colloque International* (Aix-sur-Rhône, 1989), Lattes, 150 pp.
- DIVERSOS AUTORS (1991a) «Ethno-Archéologie méditerranéenne: finalités, démarches et résultats». Table Ronde (Madrid, 1991).
- DIVERSOS AUTORS (1991b) *Fortificaciones. La problemática de l'Ibèric Pte: segles IV- III a. C.*. Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica (Manresa, 1990). Manresa, 363 pp.
- FLETCHER, D. (1940) «El poblado ibérico de Rochina», *Atlantis*, XV, Madrid, pp. 125- 140.
- GIL-MASCARELL, M. (1975) «Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano. Materiales y problemas», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11. València, pp. 281- 332.
- GIL-MASCARELL, M. (1977) «Excavaciones en la torre ibérica de Foios, Llucena (Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4. Castelló, pp. 305- 313.
- GÓMEZ BELLARD, C.; GUÉRIN, P. (1991) «Témoignage d'une production de vin dans l'Espagne préromaine», dins *La production du vin et de l'huile en Méditerranée de l'Age du Bronze à la fin du XVIème siècle* (Aix-en-Provence- Toulon, 1991), Pré-actes. Aix-en-Provence, pp. 321- 241.
- GÓMEZ BELLARD, C.; GUÉRIN, P.; DÍAS CUSÍ, E.; PÉREZ JORDÁ, G. (1993) «El vino en los inicios de la Cultura Ibérica. Nuevas excavaciones en L'Alt de Benimaigua, Denia», *Revista de Arqueología*, 142, año XIII, Febrero. Madrid, pp. 16- 27.
- GUÉRIN, P. (1989) «El asentamiento ibérico del Castellet de Bernabé (Llíria, Valencia). Informe preliminar», *XIX Congreso Nacional de Arqueología* (Castelló de la Plana, 1987), vol. I. Zaragoza, pp. 553- 564.
- GUÉRIN, P. (1991) «Un poblado ibérico: les seues possibilitats d'estudi», *Un segle d'Arqueologia Valenciana*. València, p. 87.
- GUÉRIN, P.; BONET, H. (1993) «El dispositivo de entrada al poblado ibérico del Castellet de Bernabé (Llíria, València)», *Homenatge a M. Tarradell*. Barcelona: Curial, pp. 449- 462.
- GUÉRIN, P.; BONET, H.; MATA, C. (1989) «La deuxième guerre punique dans l'Est ibérique à travers les données archéologiques. Punic Wars (Antwerpen, 1988)», *Studia Phoenicia*, X. Leuven, pp. 193- 204.
- GUSI, F. (1989) «Posibles recintos neolíticos infantiles ibéricos en Castellón», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 14. Castelló, pp. 19- 42.
- GUSI, F.; DÍAZ MAS, M. A.; OLIVER FOIX, A. (1991) «Modelos de fortificación ibérica en el Norte del País Valenciano», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica Fortificacions. La problemática de l'Ibèric Pte (segles IV- III a. C.)* (Manresa, 1990). Manresa, pp. 79- 102.
- JACOB, P. (1985) «Le rôle de la ville dans la formation des peuples ibères», *Mélanges de la Casa Velázquez*, XXI. París, pp. 19- 56.
- JEMMA-GOUZON, D. (1989) *Villages de l'Aurès, archives de pierre*. París: Harmattan.
- JORDÁ, F. (1952) «El poblado ibérico de La Balaguera (Puebla Tormenta, Castellón). Resultados de la primera campaña de excavaciones de 1950», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII. Castelló, pp. 267- 296.
- JUAN I MOLTÓ, J. (1987-1988) «El conjunt de terracotes votives del santuari ibèric de La Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila)», *Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueologia de Valencia*, 21. València, pp. 295- 329.
- JUNYENT, E.; BALDELLOU, V. (1972) *Una vivienda ibérica de Mas Bascá*. Barcelona: Publicaciones Eventuales, p. 21.
- LLOBREGAT, E. A. (1985) «Dos temples ibèrics a l'interior del poblat de La Illeta dels Banyets», *Fonaments*, 5. Barcelona: Curial, pp. 103-111.
- LLOBREGAT, E. A.; CORTELL, E.; JUAN MOLTÓ, J.; SEGURA, J. M. (1992) «El urbanismo ibérico en La Serreta», *Reverques del Museu d'Alcoi*, 1. Alcoi, pp. 37- 70.
- LLOBREGAT, E. A.; GARCÍA HERNÁNDEZ, F. (1988) «Illeta dels Banyets. El Campello, L'Alicantí», dins *Memòries Arqueològiques de la Comunitat Valenciana, 1984- 1985*. València, pp. 73- 78.
- LUCAS, M. R. (1981) «Santuarios y dioses en la baja época ibérica», *Mesa Redonda La Baja Epoca Ibérica* (Madrid, 1979). Madrid, pp. 233- 293.
- MALUQUER, J. (1986) *Molí d'Espigol. Tornabous*. Guies de jaciments arqueològics, Barcelona.
- MARTÍN, M. A. (1985) *Ullastret, poblat ibèric*. Guies de jaciments arqueològics, Barcelona.
- MATA, C. (1991) «Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia): origen y evolución de la Cultura Ibérica», *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 88. València, 308 pp.
- NORDSTRÖM, S. (1967) «Excavaciones en el poblado ibérico de La Escuera (S. Fulgencio, Alicante)», *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 34. València.
- OLIVER, A. (1986) «Grafitos ibéricos procedentes de Montanya Frontera (Sagunto)», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueologia de Valencia*, 20. València, pp. 117- 122.
- ORTIZ MORENO, E. (1990) «Cubiertas de arcilla en áreas de montaña (Las Alpujarras). Andalucía», dins *III Encuentro de trabajo sobre la tierra como material de construcción* (Navapalos, 1987). Madrid, pp. 167-171.
- PE德罗, M. J. de (1994) «La Edad del Bronce en el País Valenciano: estado de la cuestión», *Jornades d'Arqueologia Valenciana* (L'Alfàs del Pi, 1993).
- PLA, E. (1980) «Los Villares (Caudete de las Fuentes)», *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 68. València.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1994) «La Alcudia de Elche», *Jornades d'Arqueologia Valenciana* (L'Alfàs del Pi, 1993).
- RAMOS FERNÁNDEZ, R.; RAMOS MOLINA, A. (1992) *El monumento y el temenos ibéricos del Parque de Elche*. Serie Gran, 2. Eix, 119 pp.
- RAPOPORT, A. (1972) *Vivienda y cultura*. Barcelona: Gustavo Gili.
- ROSAS, M. (1991) «La muralla del poblat de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica Fortificacions. La problemática de l'Ibèric Pte (segles IV-III aC)* (Manresa, 1990). Manresa, pp. 315- 319.
- ROUILLARD, P. (1987) «Urbanisme et vie publique dans l'Espagne préromaine VI-V ème. s. av. J. C.», *Coloquio Los asentamientos ibéricos ante la romanización* (Madrid, 1986). Madrid, pp. 35- 41.
- RUIZ RODRÍGUEZ, A.; MOLINOS, M. (Coords.). (1987) *Iberos. I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*. (Jaén, 1985). Jaén.
- SALVADOR HERAS, J. (1985) «Arquitectura y urbanismo del poblado ibérico de El Puig de Benicarló», *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 9, Enero-Marzo. Benicarló, pp. 81- 96.
- SEBASTIÁN, V. (1989) «Notas sobre el poblamiento ibérico en el término de Chulilla (Valencia). El Castellar», dins *XIX Congreso Nacional de Arqueologia* (Castelló de la Plana, 1987), vol. I. Saragossa, pp. 1045- 1051.
- SILGO, L. (1992) «Textos ibéricos valencianos (Contestania, Edetania e Ilercavonia)». Tesis doctoral inédita. Universitat de València.
- SIMÓN, J. L. (1990) «Illeta dels Banyets i la Almadrava. El Campello, Alicante», dins *Excavacions Arqueològiques de Salvament a la Comunitat Valenciana. 1984- 1988. II. Intervencions rurals*. València, pp. 48- 52.
- TARRADELL, M. (1974) «Cuevas sagradas o cuevas- santuario: un aspecto poco valorado de la religión ibérica», *Memoria, 1973, Instituto de Arqueologia y Prehistoria*. Barcelona, pp. 25- 40.

TARRADELL, M. (1980) «Santuaris ibèrics i ibero-romans a "flocs alts"», *Memòria, 1979, Institut d'Arqueologia i Prehistòria*. Barcelona, pp. 35-45.

TARRADELL, M. (1985) «El poblat ibèric del Tossal de la Cala de Benidorm. Notes d'excavació», *Fonaments*, 5. Barcelona: Curial, pp. 113-128.

VALL, M. A. (1971) «El poblado ibérico de Covalta (Albaida, València)», *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 41. València.

VICENT I CAVALLER, J. (1979) «Excavacions al santuari hispano-romà de Santa Bàrbara (La Vilavella de Nules, Plana Baixa)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6. Castelló, pp. 181-221.

Helena Bonet és conservadora del Servei d'Investigació Prehistòrica i del Museu de Prehistòria de València. Pierre Guérin i Consuelo Mata treballen al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València. Tots tres

col·laboren des de fa temps en molts treballs i projectes d'investigació referits a la cultura ibèrica en l'àmbit del País Valencià. A partir de les excavacions del Puntal dels Llops (Olocau, València) es va començar l'estudi del territori al voltant del Tossal de Sant Miquel/Edeta (Llíria, València). En el marc d'aquest projecte s'estan fent les excavacions del Castellet de Bernabé (Llíria) i La Seña (Villar del Arzobispo) i s'han revisat les antigues excavacions del Tossal de Sant Miquel. En els últims anys, Helena Bonet i Pierre Guérin han centrat les seves investigacions en el camp de l'arquitectura i l'urbanisme ibèrics i han encetat projectes de restauració en diversos assentaments. Consuelo Mata ha començat a excavar en extensió al jaciment de Los Villares (Caudete de las Fuentes, València) per tal de veure l'evolució urbanística d'aquest assentament, i ha iniciat un projecte d'investigació del territori d'aquesta ciutat ibèrica.